

बासी वर्तमान कवितामा अभिव्यञ्जित ध्वनि

मुक्तराज उपाध्याय
सरस्वती बहुमुखी क्याम्पस, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

लेखसार

ध्वनिवाद पूर्वीय संस्कृत काव्यशास्त्रीय चिन्तन परम्परामा नवौं शताब्दीका आचार्य आनन्दवर्द्धनद्वारा प्रवर्तित एवं अभिनव गुप्त, मम्मट आदि काव्यचिन्तकहरूद्वारा विकसित व्यञ्जना शक्तिका केन्द्रीयतामा साहित्य सौन्दर्यको विवेचना गर्ने एक महत्वपूर्ण सिद्धान्त हो । ध्वनिवादले आफ्नो मूल स्रोत व्याकरणशास्त्रलाई मानेको छ । ध्वनिबाट स्फोट र नित्य स्फोटबाट अर्थ द्योतन भएजस्तै साहित्यमा पनि ध्वनिबाट नै अर्थ व्यक्त हुन्छ भन्ने कुरालाई यस सिद्धान्तले स्वीकार गर्दछ । काव्य वा साहित्यमा वाच्यार्थभन्दा प्रतीयमान वा व्यङ्ग्यार्थबाट अभिव्यञ्जित ध्वन्यार्थलाई यसले विशेष महत्व दिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा व्यङ्ग्यार्थका केन्द्रीयतामा साहित्य सौन्दर्यको विवेचना गर्ने ध्वनि सिद्धान्तलाई आधार बनाई दिनेश अधिकारीद्वारा रचित 'बासी वर्तमान' शीर्षक कविताको विश्लेषण गरिएको छ । यस सन्दर्भमा ध्वनिशास्त्रको सैद्धान्तिक अवधारणामाथि सामान्य सर्वेक्षण गर्दै कविताको शीर्षकीय सन्दर्भ, विशिष्ट पद, पदावली, वाक्य र समग्र सङ्कथनबाट अभिव्यञ्जित ध्वनिलाई अलग अलग उपशीर्षकहरूमा विश्लेषण गरी वस्तुगत, प्रामाणिक एवं प्राज्ञिक निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : वाच्यार्थ, प्रतीयमान अर्थ, व्यञ्जना, स्फोट, सहृदयश्लाघ्य, लावण्य, सङ्कथन, सङ्घटक ।

विषयपरिचय

'बासी वर्तमान' कवितामा अभिव्यञ्जित ध्वन्यार्थ पहिल्याउनु प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य विषय हो । कवि दिनेश अधिकारी (२०१६) द्वारा रचित उक्त कविता अतिरिक्त अभिलेख (२०५६) कविता सङ्ग्रहमा प्रकाशित एक फुटकर कविता हो । यस कविता सङ्ग्रहले २०५६ सालको मदन पुरस्कारसमेत प्राप्त गरेको छ । दिनेश अधिकारीका अन्तरका छिटाहरू (२०३७), धर्तीको गीत (२०४४), आदिम आवाज (२०४५), भरियाको भुगोल (२०७४) जस्ता कविता सङ्ग्रहहरू प्रकाशित भएका छन् । अतिरिक्त अभिलेख यिनको चौथो कविता सङ्ग्रह हो । यस सङ्ग्रहभित्र कवि अधिकारीले २०४४ देखि २०५३ सम्मको समयमा आफूले देखे भोगेका र अनुभूत गरेका भावनाहरूलाई कवितात्मक रूपमा अभिव्यक्ति दिएका छन् । समय, समाज र मानिसका अनेकौं आयामहरूलाई अत्यन्तै सूक्ष्म, सरल अनि गम्भीर भावद्वारा अभिव्यक्ति दिने दिनेश अधिकारीले एक सिद्धहस्त कवि तथा कुशल गीतकारका रूपमा आफ्नो छुट्टै पहिचान बनाएका छन् । कविता र गीतलाई समान रूपमा अधि बढाएर वर्तमान नेपाली समाजमा लोकप्रियता हासिल गरेका कवि अधिकारीले समाजमा व्याप्त गरिबी, शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचार एवं विकृति र विसङ्गतिका विरुद्ध शिष्ट र शालीन ढङ्गमा विरोध र असहमति जनाएका छन् । यिनका कवितामा देशको वर्तमान बिग्रँदो अवस्थाप्रति चिन्ता, समाज सुधार, स्वतन्त्रता, समानता एवं न्याय र मानवताका नाममा जेजस्ता परिवर्तनहरू भए पनि गरिब र निमुखा वर्गको अवस्थामा सुधार हुन नसकेकोप्रति चिन्ता, एवं भविष्यप्रतिको आशावादी दृष्टिकोण अभिव्यञ्जित भएको पाइन्छ । 'बासी वर्तमान' शीर्षकको कवितामा पनि यस्तै भावनाहरूले अभिव्यक्ति पाएका छन् ।

'अतिरिक्त अभिलेख' कविता सङ्ग्रहभित्र सङ्कलित कविताहरूको अध्ययन साहित्य समालोचनाका विविध सिद्धान्त र अवधारणाहरूका आधारमा गर्न सकिन्छ तथापि प्रस्तुत अध्ययन भने उक्त सङ्ग्रहमा सङ्कलित 'बासी वर्तमान' शीर्षकको कवितालाई मात्र लिएर संस्कृत साहित्य चिन्तनतर्फको ध्वनिवादी कोणबाट गरिने अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययनलाई सम्पन्न गर्ने क्रममा सामग्रीबाट प्राप्त तथ्यको विश्लेषणका लागि पूर्वीय संस्कृत साहित्यमा स्थापित ध्वनिवादी सिद्धान्तका आधारभूत मान्यतालाई सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा अवलम्बन गरिएको छ । अतः सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा रहेको पूर्वस्थापित ध्वनिवादी मान्यताकै आधारमा कविताको अध्ययन विश्लेषण गरिएको हुँदा मुख्यतः निगमनात्मक विधिकै उपयोग गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक आधार

‘ध्वन्’ धातुमा ‘इ’ प्रत्यय जोडिएर बनेको ध्वनि शब्दको शाब्दिक अर्थ आवाज हो । कुनै वस्तु वा पदार्थ एक आपसमा ठोकिएर उत्पन्न हुने आवाज वा मानवीय उच्चारण अवयवद्वारा उच्चारित मौखिक आवाज ध्वनि अन्तर्गत पर्दछन् (शर्मा, २०७३ : १६९) । पूर्वीय संस्कृत काव्य चिन्तनका परम्परामा ध्वनिलाई सामान्य आवाजको अर्थमा मात्र नलिएर काव्य पाठबाट प्राप्त हुने विशिष्ट काव्यानन्दका रूपमा अर्थ्याइएको छ । संस्कृत काव्यशास्त्रीय चिन्तन परम्परामा रस, अलङ्कार, रीति, गुणजस्ता काव्यसिद्धान्त स्थापित भइसकेपछि ईशाको नवौँ शताब्दीमा ध्वनिवादी सिद्धान्तको स्थापना भएको हो । यस सिद्धान्तको स्थापना ध्वनिवादी आचार्य आनन्दवर्द्धनले आफ्नो लक्षणग्रन्थ ‘ध्वन्यालोक’ का माध्यमबाट गरेका हुन् । तथापि काव्यजगत्मा ध्वनिको चर्चा आनन्दवर्द्धनभन्दा निकै अघिदेखि नै थियो भन्नेकुरा आनन्दवर्द्धन स्वयंले सङ्केत गरेका छन् । ध्वनि सिद्धान्तको स्थापना हुनुभन्दा पूर्वका सिद्धान्तहरूमा ध्वनि शब्दको स्पष्ट प्रयोग नभए तापनि प्राचीन आचार्यहरूले ध्वनिलाई काव्यात्मा मानेको र प्रतीयमान अर्थ वा व्यङ्ग्यार्थका रूपमा लिएको भन्ने पाइन्छ । ध्वनि शब्दको प्रयोग गरी ध्वनिको स्वरूप, काव्यमा ध्वनिको स्थान र ध्वनिका भेदोपभेदहरूको विशद् चर्चा एवं त्यसको सैद्धान्तिक स्थापना सर्वप्रथम आनन्दवर्द्धनको ‘ध्वन्यालोक’ नामक ग्रन्थमा नै भएकाले उनलाई ध्वनिवादका प्रवर्तक तथा व्याख्याकारका रूपमा लिइन्छ (उपाध्याय, २०४८ : १८२) । आनन्दवर्द्धन पछि यस सिद्धान्तको विकास र विस्तारमा अभिनव गुप्त आए र उनले ध्वन्यालोकको लोचन टीका लेखी यसलाई व्यापक बनाउने काम गरे । त्यसैगरी मम्मटले विरोधी मतहरूको खण्डन गर्दै काव्यमा ध्वनिलाई शीर्षस्थ स्थान दिलाउने काम गरे । त्यसैले यिनलाई ‘ध्वनिप्रस्थापन परमाचार्य’ पनि भन्ने गरिन्छ । यिनी पछि कुन्तक, विश्वनाथ, जगन्नाथ आदि काव्यशास्त्रीहरूले पनि ध्वनिको महिमा र गरिमालाई माथि उठाउने काम गरे । पूर्वीय काव्य चिन्तन परम्परा शब्दप्रधान्यवादी अर्थात् देहवादी र अर्थप्रधान्यवादी अर्थात् आत्मवादी गरी दुई कित्तामा विकसित भएको छ । ध्वनिवादी सिद्धान्त अर्थप्रधान्यवादी वा आत्मवादी कित्तामा उभिएको छ । त्यसैले यो काव्यमा निहित अर्थसौन्दर्यका आधारमा काव्यको विवेचना गर्ने सिद्धान्त हो ।

ध्वनि सिद्धान्तको स्रोत व्याकरणशास्त्रलाई मानिएको हुँदा साहित्यिक ध्वनिवादको आधार व्याकरणशास्त्रको स्फोटवाद हो । व्याकरणहरूले अखण्ड भित्री शब्दस्फोटलाई अभिव्यञ्जन गर्ने बाहिरी शब्दलाई ध्वनि : भन्नेभैं ‘ध्वनतीति ध्वनि :’ यो व्युत्पत्तिअनुसार भित्री अर्थलाई अभिव्यञ्जन गर्ने काव्यलाई ध्वनिकाव्य भन्दछन्, भनी ध्वन्यालोकमा आनन्दवर्द्धनले भनेका छन् (सिद्देल, २०५८ : ४७) । ध्वनिवादका तात्पर्यमा ध्वनिको अर्थ त्यस्तो व्यङ्ग्यार्थ हो, जसमा वस्तु, रस, रसाभास, भाव, भावाभास तथा अलङ्कारहरूमध्ये कुनै न कुनै पक्षको अभिव्यक्ति भएको हुन्छ (उपाध्याय, २०४८:१८४) । ध्वनिवादी सिद्धान्तअनुसार ध्वनि नै काव्य वा साहित्यको आत्मा हो । ध्वनि भनेको व्यङ्ग्यार्थ हो र यो व्यञ्जनावृत्तिबाट अभिव्यञ्जित हुन्छ । आनन्दवर्द्धनले ध्वनिलाई सहृदयश्लाघ्य, प्रतीयमान अर्थ, व्यङ्ग्यार्थ, काव्यको आत्मा आदि शब्दबाट परिचय गराएका छन् । यिनका अनुसार स्त्रीहरूको शारीरिक सौन्दर्यमा प्रसिद्ध अवयव - नाक, मुख, ओठ, आँखा, वक्ष, नितम्ब आदिभन्दा भिन्न त्यस्तै विलक्षण अतिरिक्त लावण्य भल्कन्छ, त्यसैलाई व्यङ्ग्यार्थ वा प्रतीयमान अर्थ पनि भनिन्छ । त्यही नै काव्यको सार वा प्राणतत्व हो र त्यही नै ध्वनि हो । यसरी ध्वनिवादी सिद्धान्तले साहित्यिक

रचनामा अभिव्यक्त वाच्यार्थभन्दा भिन्न अनेक व्यङ्ग्यार्थका पत्रहरूको अध्ययन गरी त्यसमा निहित व्यञ्जना सामर्थ्यका आधारमा उत्तम, मध्यम र अधम गरी उक्त रचनाको श्रेणी निर्धारण समेत गर्दछ । ध्वनिको केन्द्रीयतामा साहित्यिक सौन्दर्यको विवेचना गर्ने र साहित्यमा निहित रस, अलङ्कार, रीति आदि पक्षलाई ध्वनिभिन्नै समेटेर अध्ययन गर्ने भएकाले पूर्वीय साहित्य चिन्तन परम्परामा ध्वनिवादी सिद्धान्त निकै महत्वपूर्ण र उपयोगी मानिन्छ ।

प्रस्तुत अध्ययनमा पूर्वीय साहित्यशास्त्रको उपर्युल्लिखित ध्वनिवादी सिद्धान्तलाई नै प्रतीमान बनाई 'बासी वर्तमान' कविताको शीर्षकदेखि सङ्कथनसम्मबाट अभिव्यञ्जित ध्वनिलाई विभिन्न उपशीर्षकहरूमा विवेचना गरी ध्वन्यार्थको पहिचानसहित निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

बासी वर्तमान कवितामा अन्तर्निहित ध्वन्यार्थको विवेचना शीर्षकीय सन्दर्भबाट अभिव्यञ्जित ध्वनि

'बासी वर्तमान' शीर्षक जम्मा दुईवटा पदहरूको संयोजनबाट निर्मित छ । यसमा प्रयुक्त 'बासी' शब्द नामपद हो । वाच्यार्थका दृष्टिले 'तयार हुनेबित्तिकै प्रयोगमा नल्याई अर्को दिन उपस्थित गरिएको, धेरै रातदेखि एक रातसम्मको पूरानो, ताजा नभएको, बास चलेको' भन्ने अर्थ दिन्छ (पोखरेल, २०६९ : ९०७) भने वर्तमान विशेषण पद हो । यसले अहिले भइहेको वा चलिरहेको, समसामयिक, विद्यमान, उपस्थित वा मौजुद समय भन्ने जनाउँछ (पोखरेल, २०६९ : ११३३) । उपर्युक्त दुवै पदहरूको संयुक्त अन्वयले जनाउने वाच्यार्थ हेर्दा वर्तमान वा अहिलेको समय बासी वा पूरानो भएको छ भन्ने हुन आउँछ तर वर्तमान समय पूरानो वा बासी हुन सक्तैन । त्यसैले यहाँ मुख्यार्थमा बाधा उत्पन्न भएको छ । यसलाई लक्षणा शक्तिको सहायताले अर्थ खोज्दा वर्तमान हिजो जस्तो थियो आज पनि त्यस्तै छ भन्ने लक्ष्यार्थ बोध हुन्छ । यसरी अभिधा र लक्षणा शक्तिद्वारा वाच्यार्थ र लक्ष्यार्थ बोध भैसकेपछि जतिसुकै ठुला क्रान्ति र परिवर्तन भए पनि गरिब नेपालीहरूको अवस्थामा सुधार आउन नसकेको व्यङ्ग्यार्थ अभिव्यञ्जित भएको छ । प्रस्तुत कवितामा पनि कविले देशको व्यवस्थामा जतिसुकै परिवर्तन भए पनि समानता, स्वतन्त्रता र मानवताका जतिसुकै चर्का नारा र भाषण गरे पनि गरिब नेपालीहरूको अवस्थामा सुधार र परिवर्तन हुन नसकेकोमा चिन्ता र आक्रोश व्यक्त गरिएको छ ।

कवितामा विशिष्ट पद/पदावली र तिनमा निहित ध्वनि

कुनै पनि पाठात्मक सङ्कथनमा प्रयुक्त प्रत्येक पदका आआफ्नै कोशीय अर्थ रहेका हुन्छन् । प्रयोगको विशिष्ट अवस्थामा तिनले कोशीय अर्थभन्दा भिन्न चमत्कारी प्रतीयमान अर्थ द्योतन गर्न समर्थ हुन्छन् । शब्दले द्योतन गर्ने त्यही चमत्कारपूर्ण अर्थ नै ध्वनिसौन्दर्य वा ध्वन्यार्थ हो । 'बासी वर्तमान' कवितामा पनि त्यस्ता थुप्रै पद / पदावली आएका छन्, जसले कोशीय अर्थलाई छोडेर कवितामा प्रयुक्त प्रसङ्गअनुसार भिन्न अर्थ बुझाउन समर्थ छन् । त्यस्ता पद / पदावलीहरूलाई निम्नअनुसार तालिकाबद्ध गरी तिनमा निहित ध्वन्यार्थको विवेचना गरिएको छ :

पद/पदावली	वाच्यार्थ	ध्वन्यार्थ
खुट्टा ढोम्पु	स्वस्त गर्नु	सम्मान गर्नु, चाकडी गर्नु
सूर्य उदाउनु	घाम लाग्नु	अन्धकार समाप्त हुनु
निदाउनु	निद्रामा पर्नु, सुत्नु	निस्तेज बस्नु, प्रभावहीन बन्नु
सृष्टिकै संरक्षक	सिर्जनाको रक्षा गर्ने	संसार वा प्राणीलाई बचाउने, किसान, मजदुर
भरिया	भारी बोक्ने मान्छे	गरिब श्रमिक
अक्कर भीरहरू	अप्ट्यारा पहाडहरू	कठिन सङ्घर्ष, कडा मिहिनेत

सिँगौरी खेलु	कुनै पशुले सिडले माटो उँधनी अन्य पशुलाई हाँक दिने खेल	रिसाउनु, निहुँ खोज्नु, जोरी खोज्नु
पसिनाका थोपा	शारीरिक श्रम वा गर्मीका कारण शरीरका रोमकुप रसाएर निस्कने पानी	आफ्नै श्रमको फल
अघाउन	पेट भर्न	सन्तुष्ट बन्न
ओताउन	घाम, पानीबाट जोगिन	सुरक्षित बन्न
विधान	नियम, कानुन	भाग्य
उपदेश	अर्ती	ज्ञान
भाषा	भाव वा विचार विनिमयको साधन	भाषण
अर्काको इसारा	अरुद्वारा गरिने सङ्केत, ज्ञान	पराधीन, बन्धनयुक्त, अवस्था
बुद्ध	भगवान गौतम बुद्ध, शुद्धोदन पुत्र	शान्ति
बन्दुक	टाढैबाट निशाना लगाउन सकिने हतियार	क्रान्ति, विद्रोह
चिथोर्न मन लाम्नु	कोपर्न मनलाम्नु	क्रान्ति, आन्दोलन, विद्रोह
कुकुरले पिसाब फेरेको वसन्त	वसन्त ऋतुमा कुकुरले पिसाब फेर्नु	बिटुलिएको वा प्रदुषित बनेको परिवर्तित समय ।

माथि उल्लिखित तालिकामा विवेच्य कवितामा प्रयुक्त केही विशिष्ट पद /पदावलीहरू र तिनले कविताका सन्दर्भमा व्यक्त गर्ने वाच्यार्थ र ध्वन्यार्थहरू प्रस्तुत गरिएको छ । यिनै पद /पदावलीमा निहित विशिष्ट अर्थसन्दर्भहरूले यस कविताको विषयवस्तुलाई गम्भीर र व्यञ्जनापूर्ण बनाएका छन् । कविताको वाच्यार्थलाई दृष्टिगत गर्दा यसमा प्रयुक्त पद, पदावलीबाट देशमा जस्तासुकै क्रान्ति र परिवर्तनहरू भए पनि गरिब, किसान र श्रमजीवी वर्गको जीवनमा कहिल्यै घाम लाग्न नसकेको, सधैं अरुकै निगाहा र इशारामा बाँच्नुपर्ने स्थिति सदियौँदेखि चल्दै आएको, स्वतन्त्रता, समानता र मानवताका जतिसुकै चिल्ला र चोपिला भाषण गरे पनि वा जस्तासुकै किताबका ठेलीहरूमा मुद्रित गरेपनि ती फगत नेताका बोली र किताबका पानामा मात्र सीमित भएको त्यसैले अब नयाँ विकल्प खोज्नुपर्ने, नयाँ बाटो रोक्नुपर्ने र आवश्यक परेमा बन्दुक समेत बोकेर वर्तमानको दुषित र फोहोरी वातावरणलाई सफा गर्नु पर्ने भाव कविताको वाच्यार्थबाट व्यक्त भएको छ । यस किसिमको वाच्यार्थबाट देशमा व्याप्त अन्याय र अत्याचार शोषण र परनिर्भरता, गरिबी र पछौटेपन आदिबाट मुक्तिका लागि, न्याय, स्वतन्त्रता, समानता र मानवताको रक्षाका लागि विधान उपदेश र भाषणहरूमा होइन व्यवहार, सोच र कर्तव्यमा विश्वास गर्नुपर्ने अनि कर्तव्यबोध र विचारको शुद्धताले मात्र बिटुलिएको वातावरणमा स्वच्छता आउन सक्नेजस्ता भावहरू प्रतीयमान अर्थका रूपमा अभिव्यञ्जित भएका छन् ।

ताक्यात्मक तथा अनुच्छेदका तहमा निहित ध्वनि

प्रस्तुत कविताको वाह्य संरचना गद्यशैलीको अन्तर्लयामा बद्ध पाँच अनुच्छेद र ती अनुच्छेदभित्रका लामाछोटा गरी जम्माजम्मी एकतिसवटा वाक्यगुच्छ र उन्नसाठी पङ्क्तिपुञ्जहरूमा संरचित छ । ती अनुच्छेदहरूमध्ये पहिलो अनुच्छेदमा सात वाक्य, दश पङ्क्ति, दोस्रो अनुच्छेदमा चार वाक्य एघार पङ्क्ति, तेस्रोमा आठ वाक्य सत्र पङ्क्ति, चौथोमा पाँच वाक्य आठ पङ्क्ति र अन्तिम पाँचौ अनुच्छेदमा छ वाक्य र तेह्र पङ्क्तिहरू रहेका छन् । कवितामा प्रयुक्त अनुच्छेदहरू र ती अनुच्छेद भित्रका विशिष्ट वाक्यहरूलाई छुट्टाछुट्टै रूपमा लिई तिनमा अन्तर्निहित ध्वनिसौन्दर्यलाई निम्नअनुसार विवेचना गरिन्छ :

पहिलो अनुच्छेद :

जसको खुट्टा ढोगेर सूर्य उदाउने गर्छ
जसको पैतालामुनि डुबेर सधैं सूर्य निदाउने गर्छ
यसरी सोच्दा -
सृष्टिकै संरक्षक भने पनि हुने हो उसलाई
तर आफैं भने - ऊ
सधैं अरुहरूकै निगाहमा बाँचेको छ
सधैं अरुहरूकै इशारामा हिँडेको छ
ऊ यो देशको प्रतिनिधि नागरिक हो
सजिलोको लागि
उसलाई भरियाकै संज्ञा दिए पनि हुन्छ

प्रस्तुत अनुच्छेदमा 'ऊ' भनेर औसत गरिब र श्रमजीवी नेपाली नागरिकलाई सङ्केत गरिएको हो । 'खुट्टा ढोगेर सधैं सूर्य उदाउने गर्छ र पैतालामुनि डुबेर सधैं सूर्य निदाउने गर्छ' भन्ने वाक्यबाट उसको अवस्था यति कारुणिक र टीठलाग्दो छ कि ऊ खुला आकाशलाई ओढ्ने र विस्तारित धरतीलाई बिछ्यौना बनाएर सुतेको हुन्छ । त्यसैले बिहानीको सूर्यको पहिलो किरण उसका नढाकिएका खुट्टामा पर्छ । बेलुका सूर्यास्त हुँदासम्म उसका पैतालाहरूले विश्राम पाउँदैनन् । ऊ बिहान उठेदेखि बेलुकी अँध्यारो होउन्जेलसम्म अरुकै काममा जोतिइरहेको हुन्छ भन्ने वाच्यार्थबाट गरिबहरूलाई आफ्नो हातमुख जुटाउनका निमित्त उज्यालो भएदेखि आँखाले देख्ने बेलासम्म अविश्रान्त श्रममा जुट्नुपर्छ भन्ने प्रतीयमान अर्थ अभिव्यञ्जित भएको छ । त्यसैगरी 'उसलाई सृष्टिकै संरक्षक भने पनि हुने हो' भन्ने वाक्यबाट उसले मरिमेटर काम गरिदिएकै कारणले अरुले बसीबसी खान पाएका छन् भन्ने आशय ध्वनित भएको छ । यस अनुच्छेदमा आएका अन्य वाक्यहरूबाट ऊ एउटा यस्तो परजीवी व्यक्ति हो जुन अर्काको दया र निगाहमा बाँचेको छ र अरुहरूकै इशारामा हिँड्नु परेको छ भन्ने अभिधेयार्थबाट सिङ्गो देश नै अरुकै निगाह, इसारा र परनिर्भरतामा बाँचिरहेको ध्वन्यार्थ प्रकट भएको छ ।

दोस्रो अनुच्छेद :

जीवन जोगाउनका लागि जीवनकै बाजी थापेर
ऊ सधैं अक्कर भीरहरू हिँड्ने गर्छ
र, एउटा लामो अन्तरालपछि
राम्ररी सोचन नपाउँदै - भारी बिसाएर एकछिन सुस्ताउनको आवश्यकता
बीचमै शङ्काले कहालिएर
कहाँ साहुले सिँगौरी नखेलोस्
पानीको सट्टा
पसिनाका थोपाहरू चाटेर ऊ तिर्खा मेटाउने प्रयास गर्छ
यद्यपि उसले पिठिउँमा
समानता विषयका अनेकौँ पुस्तकहरू बोकेको छ
मनवतासम्बन्धी अनगिन्ती मुद्रित उद्गारहरू बोकेको छ

प्रस्तुत अनुच्छेद पाँच वाक्य र लामाछोटा गरी एघारवटा वाक्यात्मक र पदावलीगत पक्तिपुञ्जद्वारा निर्मित रहेको छ । यहाँ पहिलो वाक्यमा उसले जीवन बाँचनका लागि प्राणकै बाजी थापेर अनेक अप्ठ्यारा भीरपाखाहरूमा उकाली ओराली गर्नुपरेको कुरा वाच्यार्थका तहमा व्यक्त भएको छ भने यसबाट गरिब नेपालीहरू आफू बाँचन र परिवारको पालन पोषणका निमित्त ज्यानै जोखिममा पारेर देश विदेशका अनेक कुनाकन्द्राहरूमा कठिन सङ्घर्ष गर्न बाध्य छन् भन्ने

व्यङ्ग्यार्थ अभिव्यञ्जित भएको छ । त्यसैगरी उसलाई भारी बिसाएर एकछिन सुस्ताउने फुर्सद पनि नभएको र कतै सुस्ताएको देखेमा साहुको गाली खेप्नु पर्ने हो कि भन्ने आशङ्काबाट त्रसित बन्नु परेको भाव व्यक्त भएको छ भने गरिबहरूप्रति मानवीय भावना राख्न नसक्ने अभिजात वर्गमाथि व्यङ्ग्यको भाव ध्वनित भएको छ । त्यसैगरी किताब र कानुनका ठेलीहरूमा जतिसुकै समानता र मानवताका महान् उद्गारहरू मुद्रित भए पनि गरिबहरूका निमित्त ती अर्थहीन बकबास मात्र सावित भएका छन् । उनीहरूका निमित्त भोक मेटाउन अन्न र प्यास मेटाउन पानी समेत नसिब छैन । भोक र तिर्खालाई सहेर पनि उनीहरू अर्काको भारी बोक्न र कठिन शारीरिक श्रम गर्न बाध्य छन् भन्ने कुरा प्रस्तुत अनुच्छेदबाट ध्वनित भएको छ ।

तेस्रो अनुच्छेद :

जब लाग्छ
सहन सकिँदैन यो ज्यादतीलाई
शरण परेर
ऊ, देशसँग सुरक्षा माग्छ
देशले उसलाई विधान दिन्छ
ऊ, देशसँग भात माग्छ
देशले उसलाई भाषा दिन्छ
ऊ, देशसँग ओखती माग्छ
देशले उसलाई उपदेश दिन्छ
र, अघाउन / ओताउन नसकेर
विधान, उपदेश र भाषाबाट
माछो ! माछो ! - भ्यागुतो !!!
पहिलेजस्तै फेरि
गाँसको खोजीमा ऊ
ढाकरमा स्वतन्त्रताका पुस्तकहरू बोकेर
अर्काको इसारामा
उकालो - ओरालो लाग्छ

प्रस्तुत अनुच्छेदको संरचनामा लामाछोटा आठवटा वाक्यगुच्छ तथा सत्रवटा पङ्क्तिपुञ्जहरू रहेका छन् । यहाँजीवनभरि कठोर परिश्रम गर्ने श्रमजीवी वर्गले आफूमाथि भएको अन्याय र अत्याचारको ज्यादतीलाई चुपचाप सहन गर्न नसक्ने स्थिति हुन्छ तब उसले देशसँग सुरक्षा माग्छ, देशले सुरक्षाको नाममा उसलाई नियमकानुनको पाठ पढाउँछ । जब उसले देशसँग भोको पेट भर्ने अन्न माग्छ, देश उसलाई भाषा दिन्छ । जब उसले देशसँग उपचार माग्छ, देशले उसलाई उपदेश दिन्छ । देशले दिएको विधान, भाषा र उपदेशबाट उसको न त भोको पेट भरिन्छ न त ओत लाग्ने सुरक्षित छाप्रो नै बन्छ । त्यसैले ऊ पहिलाजस्तै गास, बास र सुरक्षाको खोजीमा ढाकारभरि स्वतन्त्रताका बारेमा लेखिएका पुस्तकहरू बोकेर अर्काको इसारामा उकाली ओराली गर्छ, उसको जीवन पुनः पहिलेकै अवस्थाबाट अघि बढ्छ । यसरी स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्नो पूर्ण जीवन बाँच्न नपाउने श्रमजीवी वर्गले अरुकै स्वार्थ पूर्तिका निमित्त परनिर्भर जिन्दगी भोग्नुपरेको एवं अन्याय र अत्याचारको पराकृष्टा भोग्दा पनि राज्यले कुनै पनि प्रकारको त्राण दिन नसकेको तितोयथार्थ अभिव्यञ्जित भएको छ । त्यसैगरी गरिबहरूको भोक, रोग र अभावग्रस्त जीवनलाई माथि उकास्ने परिवर्तनका सपनाहरू माछो ! माछो !! भ्यागुतो भनेजस्तै उपलब्धि विहीन बन्न पुगेका छन् भन्ने भाव यस अनुच्छेदबाट ध्वनित भएको छ ।

चौथो अनुच्छेद :

इतिहासदेखि देख्दै आइरहेछु म यो सत्यलाई
जन्मैदेखि भोग्दै आइरहेछु म यो परिस्थितिलाई
र, बारम्बार भनिरहेकै पनि छु -
फुकाल जुत्ताहरू !
नयाँ बाटोको निर्माण सोच्नेले त
जुत्ताहरू फुकाल्ने आँट गर्नुपर्छ
र, बाँच्ने विकल्पै नबचेपछि
बुद्ध बिर्सेर बन्दुक पनि बोक्नुपर्छ

प्रस्तुत अनुच्छेदमा जम्माजम्मी पाँच वाक्य एवं आठ पङ्क्तिपुञ्जहरू रहेका छन् । यहाँ सदियौँदेखि वर्गीय असमानता रहेको कुरालाई कविले औँल्याएका छन् र आफू पनि यस परिस्थितिलाई जन्मैदेखि भोग्दै आइरहेको कुरा स्वीकार गरेका छन् । यसबाट नेपालमा रहेको शोषण, दमन, अन्याय र अत्याचार, गरिबी र पछौटेपन एवं वर्गीय विषमताजस्ता कुराहरू धेरै अधिदेखि समाजमा जरा गाडेर बसेका र कहिल्यै निको नहुने घाउ बनेर दुःख दिइरहेका छन् । त्यसैले परिवर्तनको प्रतिस्पर्धामा अग्रसर हुने पाइतालामा अवरोध सिर्जना गरी फोका उठाउने साँघुरा र थोत्रा जुत्तालाई मिल्क्याएर नयाँ वैकल्पिक बाटो अवलम्बन गर्न आह्वान गरिएको कुरा यहाँध्वनित भएको छ । त्यसैगरी कोठाका झ्याल ढोका बन्द गरेर बिरालो चुट्ट्ने व्यक्तिलाई बिरालोले घाँटीमै समातेजस्तै अन्याय-अत्याचार, शोषण-दमन र दासताको ज्यादातीबाट मुक्तिको विकल्पै नभएपछि बुद्ध बिर्सेर बन्दुक बोक्न समेत हिचकिचाउनु हुन्न भन्ने अभिधेयार्थबाट परिवर्तनका निमित्त शान्तिको बाटोबाट सम्भव नभए क्रान्तिको बाटो अवलम्बन गर्नुपर्ने व्यङ्ग्यार्थ ध्वनित भएको छ ।

पाँचौँ अनुच्छेद :

अहँ !
तर कोही सुन्दैन !
चेतनाको अर्थमा
लाग्छ -
यहाँका प्रत्येक मान्छेको एउटा एउटा चिता
पहिले नै डढिसकेको छ
र त चिथोर्न मन लाग्छ
क्षितिजसम्म आकाशलाई
र, चिच्याई-चिच्याई भन्न मन लाग्छ मलाई
आउँदैन
फूलमा अब पवित्रता आउँदैन
यहाँको वसन्तलाई
कुकुरले पिसाब फेरेर गएको छ ।

प्रस्तुत अनुच्छेद कविताको अन्तिम अनुच्छेद हो । यसमा छवटा वाक्य र तेह्रवटा लामाछोटा पङ्क्तिहरू रहेका छन् । यहाँ कविभिन्न गुम्सिएर रहेको असन्तुष्टिको आगो ज्वालामुखी बनेर विष्फोट भएको छ । अन्याय-अत्याचार, गरिबी र पछौटेपनलाई मिल्क्याएर स्वतन्त्रता, समानता, न्याय र मानवताको बहालीका निमित्त निकालिएको बुलन्द आवाज सुन्न कोही तयार नभएकोमा कवि रुष्ट छन् । उनका लागि यहाँका मानिस सबै बहिरो छन् र यिनीहरूको चेतना पहिले नै डढिसकेको छ । त्यसैले उनलाई धर्ती र आकाश चिथोर्न मन लागेको छ र कुकुरले पिसाब फेरेको यहाँको वसन्तमा

पवित्रता नरहेको कुरा चिच्याई-चिच्याई भन्न मन लागेको छ । कविका उपर्युक्त अनुभूतिहरूबाट कविमा परिवर्तनको तीव्र आकाङ्क्षा परिलक्षित बनेको छ । कवि जनजनमा रहेको सुषुप्त चेतनालाई जगाई क्रान्तिको मार्गबाट धर्ती र आकाशलाई उधिनेर परिवर्तनको नयाँ क्षितिज उघार्न चाहन्छन् । कुकुरले पिसाब फेरेर बिटुलिएको र कहिल्यै परिवर्तन हुन नसकेको सधैंको बासी वर्तमानलाई स्वच्छ, सफा र ताजा बनाउन चाहन्छन् अर्थात् क्रान्तिको माध्यमबाट देशमा विद्यमान विकृति र विसङ्गतिको प्रदुषणलाई हटाएर वसन्तको मोहकता निम्त्याउन चाहेको कुरा प्रस्तुत अनुच्छेदबाट अभिव्यञ्जित भएको छ ।

सिङ्गो सङ्कथनबाट व्यञ्जित ध्वनि

कुनै पनि पाठका प्रत्येक सङ्घटक अवयवहरूबाट मात्र ध्वन्यार्थ प्रकट हुने नभई सिङ्गो पाठबाट समेत ध्वनि व्यञ्जित हुने गर्दछ । ध्वनिवादी आचार्यहरूले सिङ्गो काव्यलाई पनि ध्वनिका रूपमा अर्थ्याएका छन् । प्रस्तुत कवितामा पनि समग्र सङ्कथनबाट व्यञ्जित ध्वनिलाई अलग्गै रूपमा हेर्न सकिन्छ । कवितामा 'ऊ' पात्रलाई उपस्थित गराएर उसले भोगेको गरिबी, सामाजिक, आर्थिक विषमता अनि त्यसबाट मुक्तिका निमित्त गरिएको आह्वानजस्ता कुराहरू विषयका रूपमा आएका छन् । कवितामा प्रयुक्त ऊ सर्वनामले देशका समग्र उत्पीडित वर्गलाई जनाएको छ । ऊ देशको प्रतिनिधि नागरिक हो । उसले भोगेको पीडा, बेथा र बेदना समग्र श्रममा आश्रित श्रमिक वर्गका आफ्ना पीडा हुन् । यसरी देश र देशवासीको पीडा अनि त्यस पीडाबाट मुक्तिका लागि गरिएको आह्वानले प्रस्तुत कविता देशभक्तिको भावनायुक्त सामाजिक कविता हो भन्ने प्रस्ट हुन्छ । कविताको वाच्यार्थलाई हेर्दा यसमा समाजमा रहेका श्रमिक मजदुर आदि वर्गले भोगेको पीडायुक्त जीवनको चित्रण गरिएको छ । आफ्नो पौरख र पसिनाले धर्ती हराभरा बनाई संसारका सबै प्राणीहरूको जीवन रक्षा गर्ने सृष्टिकै संरक्षकका रूपमा रहेका श्रमिकहरू आफ्नो आत्माको स्वतन्त्रतालाई तिलाञ्जलि दिएर अरुहरूकै निगाह र इसारामा बाँच्न र हिँड्न परेको अनि अरुहरूकै हैकम, विभेद र अमानवीय व्यवहारका कारण जीवनभर सुख र सन्तोषको सास फेर्न नपाएको तितो यथार्थ कविताको पहिलो अनुच्छेदबाटै अभिव्यञ्जित भएको छ । श्रमिकहरू जीवन जोगाउनका लागि जीवनकै बाजी थापेर देश विदेशका कुना कन्दराहरूमा कठिन श्रम गर्न विवश छन् तर पनि उनीहरूका निमित्त भोक मेटाउने अन्न र तिर्खा मेटाउने पानी सहजै नसिब छैन । स्वतन्त्रता, समानता र मानवतासम्बन्धी व्याख्यानहरूले भरिएका किताबका ठेलीहरू बोकेर श्रमिकहरू आफैँ पराधीन, विषमता र अमानवीय व्यवहारहरू भेल्दै आएका छन् भन्ने व्यङ्ग्यार्थ ध्वनित भएको छ । त्यसैगरी सामाजिक न्याय, समानता र मानवताको प्राप्तिका निमित्त किताबमा वर्णित उद्गारहरू र मौखिक भाषणले मात्र नभई दृढ इच्छाशक्ति एवं व्यवहारिक परिवर्तनको खाँचो तर्फ पनि सङ्केत गरिएको छ । आफ्नो श्रम, सीप र पसिनाले संसार सिँगार्ने गरिब र निमुखावर्गमाथि जितिसुकै विभेद, अन्याय र अत्याचारको ज्यादती सीमातीत बन्दै गए पनि देशले कुनै पनि प्रकारको त्राण दिन नसक्ने र त्यस्तावर्गका निमित्त न्याय, स्वतन्त्रता र समानता माछो ! माछो !!! भ्यागुतो बन्ने गरेको तितो यथार्थ कवितामा ध्वनित भएको छ । सदियौँदेखि भोग्दै आएको यस किसिमको परम्परा र व्यवस्थाको अन्त्यका निमित्त कविले अब विकल्पको बाटो खोज्न र आवश्यक परे बुद्ध बिसेर बन्दुक बोक्न आँट गर्नुपर्ने तर्फ सङ्केत गरेका छन् । त्यसैगरी सामाजिक राजनीतिक शक्तिसम्पन्न वर्गले सदियौँदेखि गरिब र कमजोर वर्गमाथि थोपर्दै आएको अन्याय, अत्याचार, शोषण र उत्पीडनको प्रदुषित फोहोरका कारण वर्तमान समय बासी र दुर्गन्धित बनेको हुँदा क्रान्तिको माध्यमबाट उक्त दुर्गन्धित फोहोरलाई सफा गरी स्वच्छ, पवित्र र मनमोहक वसन्त त्याउन चाहेको कुरा सम्पूर्ण कविताबाट ध्वनित भएको छ ।

निष्कर्ष

आधुनिक नेपाली कविता परम्परामा समसामयिक धाराका सशक्त कवि तथा गीतकार दिनेश अधिकारीद्वारा रचित 'बासी वर्तमान' कविता देशको वर्तमान अवस्थामा देखापरेको विकृति र विसङ्गति एवं पूरानै परम्परा र पद्धतिप्रति असन्तुष्टि व्यक्त गर्दै परिवर्तन र सुधारको तीव्र चाह प्रस्तुत गरिएको सुन्दर र कलात्मक कविता हो । अन्तर्लयात्मक गद्यशैलीका पाँच अनुच्छेदहरूमा संरचित यस कविताको शीर्षकदेखि पद, पदावली र सिङ्गो सङ्कथनसमेत ध्वन्यार्थको अनुकरणले

गर्दा पठनीय, आह्लादक र आकर्षक बनेको छ । वर्तमानलाई बासीको संज्ञा दिएर स्वतन्त्रता, समानता र न्यायका निमित्त अहिलेसम्म भएका क्रान्ति र सङ्घर्षहरूले श्रमजीवी वर्गको जीवनमा कुनै पनि प्रकारको परिवर्तन ल्याउन नसकेको उही पुरानै बासी र परम्परागत अवस्था कायम रहेकोप्रति कवितामा असन्तुष्टि व्यक्त गरिएको छ । जीवनका लागि जीवनकै बाजी थापेर अर्काको इसारामा कष्टपूर्ण जीन्दगी जीउन विवश श्रमिक वर्गका निमित्त देशले कुनै पनि प्रकारको राहत पुऱ्याउन नसकेकोमा कविले आक्रोश व्यक्त गरेका छन् । त्यतिमात्र नभई आफैले पनि जन्मैदेखि देख्दै र भोग्दै आइरहेको यो परिस्थितिलाई मिल्क्याएर न्याय र समतामूलक समाजको निर्माण गर्नका निमित्त बन्दुकै बोक्न परे पनि पछि हट्न नहुने कुरातर्फ कविले सङ्केत गरेका छन् । कवितामा प्रयुक्त विशिष्ट पद, पदावली र तिनको प्रतीकात्मक प्रयोगसन्दर्भ व्यञ्जना धर्मिताका दृष्टिले निकै महत्वपूर्ण रहेका छन् । सर्सीति हेर्दा सामान्यजस्तो लागे पनि कथनको सहजता र सरलताभिन्न भावको गम्भीरता गरिमामय बनेर आएको छ । भावलाई पच्छ्याउँदै त्यसको गहिराइसम्म पुग्दा ध्वन्यार्थका तरेलीहरू एकपछि अर्को उद्घाटित हुँदै जान्छन् । कवितामा सन्दर्भसापेक्ष रूपमा प्रयोग गरिएका बिम्ब र प्रतीकहरूको विशिष्ट प्रयोग एवं शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारको कुशल संयोजन आदिले गर्दा कविताको ध्वनिगत सौन्दर्य उत्कर्षमा पुगेको छ । समग्रमा सरल भाषाशैलीभिन्न गम्भीर भावलाई वहन गर्ने शब्द संयोजनका कारण वाच्यार्थकै तहमा पनि निकै मर्मस्पर्शी रहेको प्रस्तुत कविता उत्कृष्ट व्यञ्जनाधर्मी रचनाका रूपमा रहेको छ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- अधिकारी, दिनेश. (२०५६). *अतिरिक्त अभिलेख*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
उपाध्याय, केशवप्रसाद . (२०४८). *पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त*. (दोस्रो संस्क.). ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
गडतौला, नारायणप्रसाद . (२०७१). *रस र ध्वनि सिद्धान्त*. काठमाडौं: प्रगति पुस्तक प्रकाशन प्रा.लि. ।
पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य (सम्पा.). (२०६९). *नेपाली बृहत् शब्दकोश*. (आठौं संस्क.) काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
शर्मा, मोहनराज र लुईटेल खगेन्द्रप्रसाद . (२०६१). *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
सिग्देल, सोमनाथ शर्मा . (२०५८). *साहित्य प्रदीप*. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।